

فصلنامه علمی

وابسته به بنیاد فرهنگی خدماتی امام حسن عسکری (ع)

- واکاوای فقهی و حقوقی خیار مجلس در معاملات الکترونیکی / سید محمد حسینی دره صوفی
- بررسی عوامل نابهنجاری فرهنگی پارلمان افغانستان با رویکرد فرهنگ اسلامی / محمد جمعه حسینی
- دیدگاه شمس تبریزی پیرامون عقل و کار بست آن در آموزه های کلامی / دکتر سید جمال الدین موسوی
- نگاهی به عادات پسندیده و نکوهیده از دیدگاه قرآن کریم / سید محمد علی حسینی (زهرایی)
- کار بست مدیریت تغییر در سازمان / دکتر سید عباس موسوی؛ سید رضی موسوی
- پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات / دکتر سیف الدین سلیمی
- شرط تنجیز در دعوا / دکتر محمد علی عیلهادی

عنوان: فصلنامه علمی نیسم کوثر
مدیر مسئول: سید مهدی حسینی
سرمدیر: سید محمد حسینی دره صوفی
ویراستار: سید محمد نقوی
مدیر داخلی: سید محمد رضا علوی
گرافیسٹ: سید محمود محسنی
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۲۰,۰۰۰ تومان
صاحب امتیاز: بنیاد فرهنگی خدماتی امام حسن عسکری (ع)
شماره تماس: ۰۰۹۸۹۳۵۳۹۶۹۷۷۶
سایت فصلنامه: nasimekosar.blog.ir
ایمیل: nasimkosar1399@gmail.com
دفتر مرکزی و محل چاپ: افغانستان: مزار شریف

سال اول، زمستان ۱۴۰۰، شماره ۳
پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات

سیف‌الدین سلیمی^۱

✦ چکیده:

پیشگیری فعال از تخریب محیط‌زیست نوعی از انواع پیشگیری از جرم و از زیر شاخه‌های جرم‌شناسی کاربردی می‌باشد و با تدابیر پیشگیرانه، نفرت انسان را نسبت به تخریب محیط‌زیست پدید می‌آورد؛ با نگاهی هرچند اجمالی به آیات و روایات معتبر اسلامی، می‌توان دریافت که اسلام با بیان جایگاه ارزشمند محیط‌زیست در استمرار حیات نسل بشر، به دنبال پیشگیری فعال از تخریب محیط‌زیست است؛ اینک به خلاصه‌ای از این تدابیر پیشگیرانه اشاره می‌شود: پیامبر اکرم (ص) زمین را به منزله مادر دانسته و توصیه به استفاده علمی و تدقیق از آن نموده تا از تخریبش جلوگیری شود و با اعطای مالکیت به کسانی که اراضی موات را احیاء کند، زمینه سرسبز شدن زمین را فراهم نموده و از غرس نهال به عنوان صدقه جاریه نام برده است؛ در آیات قرآن از آب به عنوان مایه خلقت اولیه‌ای موجودات زنده نام برده شده که استمرار زندگی‌شان نیز وابسته به آب است؛ پیامبر اکرم (ص) کشتن حیوانات حلال گوشت را بیش از حد نیاز، منع کرده و به بهانه‌های مختلف مثل ایام حج و در محدوده‌ای حرم از کشتن اکثر حیوانات و مجروح کردن آن‌ها نهی نموده است؛ در کل، دین اسلام به عنوان دین سلیم و سلامت، احترام ویژه به محیط‌زیست دارد، شهرهای اسلامی در قدیم به دلیل رعایت بهداشت، به کثرت حمام متمایز بوده و طبق فرمایش پیامبر اکرم (ص) جزء مردم پاکیزه کسی به بهشت نمی‌رود.

کلید واژگان: پیشگیری فعال، تخریب، محیط‌زیست، آیات و روایات.

✦ مقدمه

پیشگیری فعال به عنوان یکی از انواع پیشگیری از جرم، در مقابل پیشگیری انفعالی از جرم که عمدتاً در آستاته وقوع جرم به اجراء در می‌آید، قرار دارد؛ در تعریف پیشگیری فعال از جرم گفته شده که عبارت است از تدابیر و اقدامات پیش‌گیران‌های که انسان‌ها را نه تنها از بزه‌کاری و بزه‌دیدگی می‌رهاند، بلکه نفرت و ناخوشایندی از جرم را در بزه‌کاران احتمالی پدید می‌آورد و زمینه‌های ارتکاب آن را از میان بر می‌دارد (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۸، ۸۵).
پیشگیری از جرم از جمله، پیشگیری فعال یکی از شاخه‌های بسیار مهم و پرکاربرد جرم‌شناسی کاربردی محسوب می‌شود که به معنای «جلوی تبهکاری رفتن» تعریف شده و با استفاده از تکنیک‌های گوناگون از جمله، هشدار دادن و آگاهی بخشی، بدنال ممانعت از وقوع بزه‌کاری است (همان، ۷۹).

محیط‌زیست، فضائی است که در آن، موجودات انسانی زندگی می‌کنند و کیفیت زندگی و سلامتی‌شان از جمله، نسل‌های آینده به آن فضا وابسته است؛ محیط‌زیست شامل آب و هوا، خاک، عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌شود (مشهدی، ۱۳۹۱، ۲۱۲).
به دلیل منوط بودن حیات و سلامتی انسان به سالم بودن محیط‌زیست است که دانشی تحت عنوان «حقوق محیط‌زیست» شکل می‌گیرد و یکی از جوان‌ترین و مهم‌ترین شاخه‌های حقوق محسوب می‌گردد؛ لذا هر انسان عاقلی با درک اهمیت محیط‌زیست، ابتدائی‌ترین و بهترین چاره را در «پیشگیری از تخریب محیط‌زیست» بدانند؛ چون پیشگیری قبل از ابتلا، بهترین درمان است؛ اگر بعد از تخریب محیط‌زیست، سراغ ترمیم یا مجازات متخلفین زیست محیطی برویم، محیط تخریب شده هرگز به وضعیت پیشین باز نخواهد گردید.

قرآن کریم به عنوان معجزه جاویدان پیامبر اسلام (ص) هم‌چنین احادیث و روایاتی که مفسر و مبین قرآن‌اند، رسالت عظیم پیامبران، از جمله خاتم الانبیاء محمد مصطفی (ص) را تعلیم و تربیت و تزکیه انسان‌ها و اصلاح جامعه انسانی می‌داند (آل عمران، آیه ۱۶۴)؛ پیشگیری از جرایم و انحرافات، از جمله پیشگیری از جرایم زیست محیطی در سر لوحه تعالیم همه ادیان الهی، از جمله اسلام است؛ در این راستا تدابیر ویژه‌ای برای پیشگیری از جرایم زیست محیطی ارائه کرده است.

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۴۱

سؤالی که اینک مطرح می‌شود این است؛ تدابیر و توصیه‌های قرآن و روایات جهت پیشگیری فعال از تخریب محیط‌زیست چیست؟ در این مقاله برخی از آموزه‌های اسلامی ناظر به پیشگیری فعال از تخریب محیط‌زیست که در قرآن و روایات آمده است را مرور خواهیم کرد.

• تأکید بر پاکیزگی محیط زندگی

پیامبرگرامی اسلام (ص) به عنوان اشرف مخلوقات و نزدیکترین فرد نزد خداوند، بعد از توصیف خداوند به طیب، نظیف و...، دستور می‌دهد تا جلوی خانه‌های تان را پاکیزه نگهدارید: «ان الله تعالی طیب یحب الطیب، نظیف یحب النظافة...، فنظفوا أفیتکم» (پاینده، ۱۳۸۲، ۲۹۶)؛ خداوند پاک است و پاکی را دوست دارد؛ پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد... پس جلوی خانه‌های خویش را پاکیزه سازید (همان).

آقای «جوادی آملی» از حدیث مذکور نکات ظریفی استخراج نموده، بیانش خالی از لطف نیست:

«اولاً؛ اصول زیست‌محیطی از منظر رسول گرامی اسلام (ص) صبغه ملکوتی دارد و رعایت طهارت و طیب در بدن و منزل و محل کار و ساحت خانه و... برای آن است که انسان خلیفه خداست و خلیفه باید سنت و سیرت مستخلف‌عنه را سریره خود قرار داده، به پاکی و خوشبویی از آن جهت که محبوب خداست، علاقه‌مند باشد. ثانیاً؛ بوی خوب و رعایت پاکیزگی، روح را تلطیف می‌کند؛ زیرا جان آدمی مجاور بدن اوست و تاثیر و تاثر متقابل آن دو در یکدیگر، معقول حکیم و مقبول طیب است و در پرتو طیب و طهارت تن، روح ملکوتی تقویت شده، توان پرواز برتر پیدا می‌کند. ثالثاً؛ فرمان مزبور با تحلیل... حدیث شناسی، با سه اصل عموم، دوام و اطلاق همراه است؛ یعنی همگانی، همیشگی و همه جانبه و فراگیر است. به طوری که تمام انسان‌ها، اعم از زن و مرد، پیر و برنا، در تمام دوران زندگی و ایام عمر از هر جهت و پاکیزه نمایند و آن را آلوده نکنند و اگر در اثر رخدادهای پیش‌بینی شده آلوده شد، به نظافت آن مبادرت کنند. رعایت این اصول حقوق و وظایف متقابل تمام شهروند نسبت به یکدیگر و نیز دولت در برابر هم است. رابعاً؛ نسیم سبک‌پا که از کوی و برزن طیب و معطر می‌گذر، نه تنها شامه شهروند را به بوی خوش آشنا می‌کند، بلکه بیک دوستی و صفا

و وفا خواهد بود؛ زیرا چنین فضای پاک و خوشبو، محبوب خدای جمیل است که جمال و طیب و عطر را دوست دارد» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ۲۶۷ و ۲۶۸).

خداوند به خاطر همین صفت «طیب و نظیف» بودنش است که از حضرت ابراهیم و حضرت اسماعیل (ع) پیمان گرفته تا خان‌هاش را برای عبادت کنندگان، پاک و تمیز نگهدارد: «وَعَهْدُنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (بقره، آیه ۱۲۵)؛ ما به ابراهیم و اسماعیل امر کردیم که خانه مرا برای طواف کنندگان و مجاوران و رکوع کنندگان و سجده کنندگان (نمازگزاران) پاکیزه دارید. در تفسیر المیزان برای کلمه تطهیر دو معنا ذکر شده، یکی از آن دو، به معنای تنظیف آن از کثافات و پلیدی‌هایی است که در اثر بی‌مبالاتی مردم در مسجد پیدا می‌شود (موسوی همدانی، ۱۳۷۴، ۱، ۴۲۵). در واقع، خداوند با پیمان و دستور مذکور می‌خواهد این نکته را گوشزد نماید که خداوند به انسان کرامت قائل بوده و دوست دارد که محل عبادت آنان پاکیزه باشد و از آلودگی مبرا گردد.

پاکیزگی و نظافت محل عبادت مؤمنین به اندازه‌ای نزد خداوند و پیامبرانش با اهمیت است که حضرت زکریا با اینکه خود، پیامبر بود، خادم مسجد نیز بود؛ حضرت مریم که هنوز به دنیا نیامده و در شکم مادر به سر می‌برد، از طرف مادرش به عنوان خادم مسجد و خادم بیت المقدس نذر می‌شود.

متقابلاً خداوند از مؤمنین انتظار دارد، نظافت و بهداشت را در تمام حالات مخصوصاً در حال عبادت و بندگی رعایت کنند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ... وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ... فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» (نساء، آیه ۴۳). از این آیه استفاده می‌شود که موقع هم‌صحبت شدن با خالق خوبیها و در زمان عبودیت و بندگی حضرت حق، علاوه بر انتخاب مکان پاک، رعایت بهداشت و نظافت بدن را نیز فراموش نکنیم؛ اگر آب برای تطهیر و تنظیف نباشد یا استعمالش ضرر دارد، بدل از آب از خاک پاک به عنوان تیمم استفاده کنیم تا از این رهگذر علاقه‌مندی خود را در رعایت نظافت و بهداشت نشان دهیم.

پیامبرگرامی اسلام (ص) در باره جایگاه و اهمیت نظافت در دین مبین اسلام می‌فرماید: «إِنَّ الْإِسْلَامَ نَظِيفٌ فَتَنْظَفُوا فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا نَظِيفٌ» (پابنده، پیشین، ۲۷۶)؛ اسلام پاکیزه

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۴۳

است، شما نیز پاکیزه باشید هرکس پاکیزه نیست به بهشت نمی‌رود؛ در حدیث دیگر از پیامبر اکرم(ص)، سفارش به رعایت نظافت شده و از نظافت به عنوان یکی از فلسفه‌های وجودی دین مبین اسلام یاد شده است؛ «تَنْظَفُوا بِكُلِّ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى الْإِسْلَامَ عَلَى النَّظَافَةِ وَلَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا كُلٌّ نَظِيفٌ» (پابنده، پشین، ۳۹۱)؛ هر چه می‌توانید پاکیزه باشید؛ زیرا خداوند اسلام را بر پاکیزگی نهاده و جز مردم پاکیزه کسی به بهشت نمی‌رود. شایسته چنان دین الهی این است که متدینان به آن، از هر پلیدی پاک و از هر پلیشتی طاهر باشند؛ چون پیامبر اکرم(ص) به عنوان مبلغ و مفسر این دین، عطر و بوی خوش را محبوب‌ترین نعمت دنیایی می‌داند (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲، ۱۴۴).

مطالعه تاریخ مسلمانان، به خوبی نشان می‌دهد که مسلمانان با تأسی به پیامبر اکرم(ص) نسبت به پیروان سایر ادیان، اهتمام ویژه‌ای به بهداشت و نظافت داشته‌اند؛ این اهتمام را در استفاده فراوان مسلمانان از عطریات و پوشیدن لباس‌های تمیز، به خصوص لباس‌های سفید در روز جمعه، به منظور شرکت در نماز و رعایت بهداشت فردی و نظافت منزل می‌توان مشاهده کرد. یکی از موارد بارز رعایت بهداشت میان مسلمانان، ساخت حمام بود؛ یکی از نویسندگان که تحت تأثیر تعالیم اسلامی قرار گرفته بود در باره وضعیت بهداشتی، به ویژه حمام‌سازی در جهان اسلام می‌نویسد: ساخت حمام‌ها براساس دستورهای بهداشتی اسلام صورت گرفت؛ شهرهای اسلامی به کثرت حمام، متمایز بودند؛ هیچ شهری نبود که یک یا چند حمام نداشته باشد؛ هر هفته روزهای جمعه حمام‌ها را عطر و گلاب می‌زدند؛ در هر حمام به طور متوسط پنج نفر کار می‌کردند: حمامی، قسَم، نظافتچی، آتش‌کار و سقاباشی (ناصری داودی، ۱۳۹۱، ۲۰۶).

❖ تأکید بر عمران و آبادانی زمین

یکی از راه‌های پیشگیری فعال از تخریب محیط‌زیست، توصیه‌های است در راستای درست استفاده کردن از اجزاء محیط‌زیست مخصوصاً منابع خاکی و زیر زمینی؛ استفاده ما از منابع خاکی باید به گونه‌ای باشد که باعث عمران و آبادانی آن نشود نه اینکه تخریب و نابودی آن را در پی داشته باشد. با اینکه خداوند زمین را مسخر انسان قرار داده و آن را برای استفاده بهتر، رام کرده اما، استفاده ما از زمین باید در جهت بهبودی زمین باشد؛ خداوند در

این رابطه می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ» (ملک، آیه ۱۵)؛ او کسی است که زمین را برای شما رام کرد، بر شانه‌های آن راه بروید، و از روزی‌های خداوند بخورید. لازمه این فرمان، تلاش برای استخراج معادن، کشاورزی... و بهره‌گیری هرچه بهتر از زمین و مواد خام طبیعت است.

صرف استفاده از زمین و متنعّم شدن از آن، کافی نیست؛ بلکه استفاده و بهره‌برداری از زمین باید در راستای عمران و آبادانی زمین باشد تا بدین ترتیب امتثال فرمان الهی را نیز کرده باشیم که فرمود: «وَاسْتَعْمَرُوا فِيهَا» (هود، آیه ۶۱)؛ و آبادی آن [زمین] را به شما واگذار نمود؛ باید از راه کشاورزی، دامداری، صنعت و دیگر مشاغل، مواد خام موجود در طبیعت را استخراج کرده و به جامعه بشری عرضه کنیم تا از این رهگذر علاوه بر لیبیک گفتن به دستور قرآن، سخن همه انبیاء الهی را نیز امتثال کرده باشیم؛ چون پیامبر اکرم (ص) در این باره می‌فرماید: «أصلحوا دنیاکم» (پاینده، پیشین، ۲۱۶)؛ دنیای خویش را اصلاح کنید؛ یعنی در جهت آبادانی و عمران زمین و استفاده مناسب از نعمت‌های موجود در آن، باید تلاش کنیم و هیچ‌وقت در این مسیر احساس خستگی و ناامیدی از خود نشان ندهیم؛ چون احساس یأس و ناامیدی در سیره‌ای عملی و گفتاری انبیاء الهی (ع) مخصوصاً پیامبر اکرم (ص) در زندگی دنیایی‌شان دیده نمی‌شود؛ بلکه توصیه حضرات بر استفاده درست از نعمت‌های الهی و بالفعل نمودن آن‌هاست؛ پیامبر گرامی اسلام (ص) راجع به زندگی این دنیا و نحوه‌ای معامله با آن، می‌فرماید: «اعمل عمل امرئ یظنّ أنّه لن یموت أبداً» (همان، ۲۲۴)؛ در این دنیا چنان کار کن که گویی هیچ‌وقت نخواهی مُرد.

در راستای بهتر زندگی کردن و استفاده از نعمت‌های این دنیا، علاوه بر عمران و آباد ساختن زمین، تلاش کنیم عمران و آبادانی بر اساس تحقیقات علمی و به صورت دقیق و نیک انجام شود تا آسیبی به محیط‌زیست وارد نکنیم؛ پیامبر اکرم (ص) راجع به این مسئله می‌فرماید: «إن الله یحب إذا عمل العبد عملاً أن یحسنه ویتقنه» (عبدالحی الکتانی، بی‌تا، ۲، ۵۷)؛ خداوند دوست دارد هرگاه بنده‌ای به کاری می‌پردازد، آن را نیک انجام دهد و استوار بخشد.

نمونه‌ای استفاده درست از زمین در زمان ظهور حضرت مهدی (عج) اتفاق می‌افتد که مملو از عمران و آبادانی زمین است؛ پیامبر اکرم (ص) نسبت به آبادانی زمین و استخراج معادن

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۴۵

به دست با برکت حضرت مهدی (ع) می فرماید: «يَسْتَخْرِجُ الْكُنُوزَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۵۱، ۹۶)؛ فرزندان مهدی (عج) معادن نهفته در زمین را خارج می کند. در کتاب بحارالانوار عنوانی وجود دارد تحت عنوان «روایات اهل تسنن در باره مهدی موعود (عج)» (همان، ۲۹۰) در این بخش، چهل حدیث در باره قیام حضرت مهدی (عج) و آبادانی زمین در زمان حکومت جهانی آن حضرت (عج) از کتاب های حدیثی اهل سنت جمع آوری شده است.

زمین به عنوان یکی از مصادق محیط زیست، نسبت به اهمیتش همین بس که منشاء حیات جانداران از جمله انسان است؛ زنده ماندن افراد انسان و تمام جانداران منوط به زمین و نعمت های است که از زمین خارج می شود؛ لذا بی جا نیست که از زمین به عنوان مادر دوم بشر یاد شود! پیامبر اکرم (ص) با جمله «تَحَفَّظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أُمَّكُمْ» (پابنده، پیشین، ۳۸۰)؛ زمین را مادر انسان می داند و به حفظ و مراقبت از آن امر می کند.

در حدیثی که «حذیفه» نقل می کند، پیامبر اکرم (ص) زمین را پاک و محل سجده بندگان خدا دانسته و این امر را یکی از افتخارات و فضایل امت اسلامی نسبت به سایر اُمم بیان کرده است (النیسابوری، ۱۴۲۴، ۱، ۱۶۶)؛ در حدیث دیگر، پیامبر اکرم (ص) خاک زمین را علاوه بر پاک بودن، پاک کننده نیز می داند (همان).

با توجه به روایات مذکور که زمین به عنوان مادر انسان معرفی شده و از آن به محل سجده مؤمنین یاد می شود، بر تمام افراد بشر ضروری است که در راستای حفاظت از مادر خود تلاش کنند و در حفاظت از خاک آن که خود پاک و پاک کننده نیز است، کوتاهی ننمایند؛ چون حفاظت از زمین و خاک آن، حفاظت از سلامتی خود و جامعه انسانی است.

∴ تأکید بر ایجاد فضای سبز و غرس نهال

درخت و فضای سبز که از مهم ترین اجزاء محیط زیست محسوب می شود، بیشترین تاثیر و کارایی را برای سلامتی انسان و جلوگیری از آلودگی هوا دارد؛ لذا بهترین راهبرد جهت محافظت از این نعمت با ارزش و قبل از آنکه با نابودی گسترده ای آن مواجه شویم، پیشگیری فعالانه خواهد بود؛ پیامبر اکرم (ص) با تشویق به غرس نهال به دنبال تدبیر پیشگیرانه و فعال از تخریب یا کم توجهی به آن است؛ لذا از غرس نهال به عنوان صدقه جاریه یاد کرده، می فرماید: «مَنْ... غَرَسَ غَرْسًا... كَانَ لَهُ أَجْرًا جَارِيًا مَا أَتَفَعَ بِهِ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِ الرَّحْمَنِ» (نوری، ۱۴۰۸، ۱۳،

۴۶۰؛ کسی که درختی بکارد تا زمانی که یکی از مخلوقات خدا از آن بهره برد خداوند به وی پاداش خواهد داد. در حدیث دیگر، «انس بن مالک» از پیامبر اکرم (ص) چنین نقل می‌کند: پیامبر اکرم (ص) فرمود: هر مسلمانی که درختی بکارد...، در برابر هر مقداری از آن که انسان، پرنده و یا حیوان بخورد، خداوند پاداش صدقه به وی خواهد داد (همان). در باب اهمیت غرس درخت همین قدر کافیست که پیامبر اکرم (ص) فرمود: اگر عمر جهان پایان یابد و قیامت برسد و یکی از شما نهالی در دست داشته باشد، چنان که به قدر کاشتن آن فرصت باشد باید فرصت را از دست ندهد و آن را بکارد (همان).

در حدیث دیگر، پیامبر اکرم (ص) علاوه بر صدقه دانستن غرس نهال، از ایجاد فضای سبز نیز به عنوان صدقه جاریه یاد می‌کند و می‌فرماید: هر مسلمانی اگر درخت بکارد و زراعتی انجام دهد و از آن درخت و زرع، انسان، پرندگان و چهارپایان استفاده کند، این کارش به عنوان صدقه ثبت می‌شود (نوری، پیشین، ۴۶۰).

اگر نیم‌نگاهی به تاریخ اسلام ببندازیم، متوجه می‌شویم؛ مسلمانان نسبت به فضای سبز اهتمام ویژه‌ای داشته‌اند؛ مسلمانان اولیه که از مناطق نسبتاً خشک و بیابانی بودند و همواره در معرض خطر پیشروی صحرا قرار داشتند، پس از ورود به سرزمین‌های سرسبز ساحلی و کوهستانی و خوش آب و هوا، چنان به وجد می‌آمدند که درک آن برای ما دشوار است و با تأسی به سنت پیامبر اکرم (ص) وقتی به انواع فضای سبز و باغ‌ها و گیاهان مختلف موجود در سرزمین‌های مفتوحه رو به‌رو می‌شدند؛ پس از مشاهده آن‌ها و احیانا پی‌بردن به برخی خواص ظاهری (زینتی) یا دارویی آن‌ها، به انتقال آن‌ها به مناطق دیگر اسلامی و ترویج و گسترش آن دست می‌زدند (ناصری داودی، پیشین، ۲۱۲).

مکتب اسلام نسبت به «احیای اراضی موات» تشویق و تأکید فراوان دارد؛ شارع مقدس از این طریق، می‌خواهد مردم را تشویق به زنده‌کردن و سرسبز نمودن زمین‌های مخروبه کند؛ زمین موات، زمینی است که به سبب استفاده نشدن یا به نزار تبدیل شدن یا بی‌آب ماندن یا جاری شدن سیل در آن؛ قابل بهره‌برداری نیست (بلوچیان طرقي، ۱۳۹۴، ۲۳۱). پیامبر اکرم (ص) در نامه‌ای خطاب به «مطرف بن کاهن» می‌نویسد: «أَنْ مِنْ أَحْيَى أَرْضَا مَوَاتَا بِيضَاءَ فِيهَا مَنَاخٌ

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۴۷

الأنعام و مراح^۱، فہی لہ» (میانجی، ۱۴۱۹، ۳، ۱۴۲)؛ هرکس زمینی را که از بی آبی سفید شده و تبدیل به محل استراحت شتران و خوش گذرانی مردم گشته است، با زراعت روی آن، احیایش نماید، مالک آن زمین می شود. مشهور فقهای شیعه معتقدند، در زمان غیبت امام معصوم (ع)، هرکس اراضی موات را احیاء کند، مالک آن می شود فرق ندارد این شخص، مسلمان باشد یا کافر و نیاز به اذن کسی هم نیست (عاملی، ۱۴۱۰، ۷، ۱۳۵)؛ چون در زمان غیبت، اذن امام از طریق عمومات، تحصیل شده است^۲ (نجفی، بی تا، ۳۸، ۱۵)؛ گرچه در زمان حضور امام معصوم (ع)، اذن امام شرط است.

خداوند در سوره نحل بعد از بیان اهمیت آب، از جمله «شجره فیہ تُسِیْمُونَ» نام برده است؛ معنای ظاهری شجره، درخت است و «فیہ تُسِیْمُونَ» به معنای چرانیدن دامها در آن است^۳ (نحل، آیه ۱۰)؛ «ابن کثیر» در تفسیر جمله «فیہ تُسِیْمُونَ» می گوید: «ابن عباس، عکرمه، ضحاک، قتاده و ابن زید»، «فیہ تسیمون» را به معنای «ترعون فیہ انعامکم» (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ۴، ۴۸۱) دانسته اند؛ یعنی در این درختها، حیوانات خود را بچرانید؛ سیوطی نیز در تفسیرش، آیه مذکور را به تغذیه حیوانات از درختها، معنا کرده و این معنا را به ابن عباس مستند نموده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ۴، ۱۱۲).

• اهتمام بر داشتن آب و هوای سالم

در آیات قرآن و روایات نسبت به اهمیت و جایگاه آب تأکید فراوان شده و از آب به عنوان مایه حیات تمام موجودات نام برده شده است؛ لذا نه تنها خلقت اولیه موجودات زنده منوط به وجود آب است بلکه، ادامه حیات و زندگی آنها بستگی به آب دارد؛ آیات و روایاتی که در ادامه ذکر خواهد شد بیانگر تدابیر و اقدامات پیشگیرانهای است که نه تنها انسان را از

مقدمة الأدب، ص ۲۰۴

۱. به معنای شدت خوشحالی / محل شادی و خوشگذرانی مردم. کتاب العین، ج ۳، ص ۲۲۵ و محمد بن احمد زهری، تہذیب اللغة، ج ۵، ص ۱۴۳.

۲. «لا یخفی أن اشتراط إذن الامام (ع) إنما هو مع ظہورہ، أما مع غیبتہ فلا... و حینئذ فتجری العمومات؛ مثل قوله (ص) «من أحیا أرضاً میتة فہی لہ» علی ظاہرها فی حال الغیبة».

۳. «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ»

آلوده کردن آب باز می‌دارد، بلکه نفرت و ناخوشایندی از آلوده کردن آب را در وجودش ایجاد می‌کند.

خداوند در سوره انبیاء از آب به عنوان مایه حیات و عنصر اصلی خلقت تمام موجودات زنده نام می‌برد و می‌فرماید: «جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (انبیاء، آیه ۳۰)؛ هر چیز زنده‌ای را از آب قرار دادیم. در آیه دیگر، اولین عنصر حیاتی که توسط خداوند به وجود آمده، آب معرفی شده و خلقت آن، قبل از خلقت زمین و آسمان بیان شده است (هود، آیه ۷)؛ به عبارت دیگر خلقت بشر، خلقت تمام جنبنده‌ها، حیات زمین و... مرهون وجود آب است! آیات متعدد دیگر نیز به این نکته اشاره دارد. ^۱ لذا، از این دسته آیات و ده‌ها آیات دیگر که بر اهمیت و جایگاه حیاتی آب تأکید دارند، لزوم سالم نگهداشتن آب به دست می‌آید؛ با وجود این آیات، آلوده کردن آب یک امر غیر منطقی و غیر شرعی می‌باشد.

علاوه بر آیات مذکور، روایات متعدد در باره اهمیت و ارزش آب وجود دارد که بیانگر تدابیر پیشگیرانه‌های فعال از آلوده کردن آب است از جمله، امیرالمومنین علی (ع) می‌فرماید: پیامبر اکرم (ص) از ادرار کردن در آب، نهی کرده است؛ چون در داخل آب، موجودات زنده‌ای وجود دارد ^۲ (طوسی، ۱۳۹۰، ۱، ۱۳). در کتاب سنن ابن ماجه، بابی وجود دارد به نام «بَابُ النَّهْيِ عَنِ الْبَوْلِ فِي الْمَاءِ الرَّائِدِ»؛ یکی از روایات این باب، روایتی است که از پیامبر اکرم (ص) چنین نقل شده است: «أَنَّ نَهْيَ عَنِ أَنْ يُبَالَ فِي الْمَاءِ الرَّائِدِ» (القرظینی، ۱۴۳۰، ۱، ۲۲۶)؛ پیامبرگرامی اسلام (ص) از ادرار کردن در آب راکد نهی کرده است.

نسبت به هوای سالم، با اینکه آلودگی هوا از مسائل حادث در زندگی بشر امروز است و مشکل جامعه گذشته نبوده اما، روایاتی در این رابطه وجود دارد که نه تنها بیانگر اهمیت جایگاه هوای سالم در زندگی انسان‌ها است، بلکه تدابیر پیشگیرانه در راستای جلوگیری از آلوده کردن آن است؛ امام معصوم (ع) تمیزی و پاکی یک خانه را منوط به هوای طیب و پاک آن می‌داند و می‌فرماید: «لَا تَطِيبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثِ الْهُوَاءِ الطَّيِّبِ...» (مجلسی، پیشین، ۷۵، ۲۳۴)؛ طیب در لغت به معنای چیزی است که برای حواس، لذت‌آور است و نفس و جان

۱. نور، آیه ۴۵. فرقان، آیه ۵۴. نحل، آیه ۶۵.

۲. قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: «إِنَّهُ صَ نَهَى أَنْ يُبَوْلَ الرَّجُلُ فِي الْمَاءِ الْجَارِي إِلَّا مِنْ ضَرُورَةٍ وَقَالَ إِنَّ لِلْمَاءِ أَهْلًا».

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۴۹

آدمی از آن لذت می برد (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ۲، ۵۰۶)؛ به عبارت دیگر، خان‌های که هوای پاک دارد؛ افراد موجود در آن، از روحیه‌ای شاد و جسم سالم برخوردارند؛ امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: پیامبراکرم (ص) از آلوده کردن سرزمین مشرکین با پاشیدن سم، نهی فرمود^۱ (کلینی، ۱۴۲۹، ۵، ۲۸)؛ در تفسیر و ثمره‌ای زیست محیطی این روایت گفته شده است: اگر از پاشیدن سم در سرزمین مشرکین نهی شده به دلیل این است؛ تا کودکان، زنان، مسلمانان ساکن آن‌جا و اشخاص دیگری که کشتن‌شان مباح نیست، در امان بمانند. هم‌چنین با روایت مذکور، تکلیف انواع آلاینده‌ی هوا در جهان معاصر همانند ازدیاد احتراق در صنعت، نشت گازهای سمی در فضا و ساخت و انباشت و به کارگیری سلاح‌های غیر متعارف هسته‌ای، مشخص می‌شود و مضمون نهی پیامبراکرم (ص) قرار می‌گیرد (تاریمرادی و فخلعی، ۱۳۸۵، ۷۱، ۵۲).

• تأکید بر رعایت حقوق حیوانات

همان‌گونه‌که در مطالب گذشته اشاره شد، تمام موجودات زمین از جمله حیوانات در اختیار انسان قرار دارد؛ افراد بشر با در نظر گرفتن قوانین شرعی و عرفی حاکم بر محیط‌زیست، می‌توانند از نعمت‌های الهی استفاده نمایند؛ حیوانات به عنوان یکی از مصادیق زیست محیطی و نعمتی از نعمت‌های خداوند در اختیار بشر قرار دارد؛ اما انسان در نحوه‌ای استفاده از آن، آزادی کامل ندارد؛ باید حقوق حیوانات و محدودیت شرعی‌اش را رعایت کند؛ تا حالت اعتدال حاکم بر نظام هستی و مصالح جامعه بشری محفوظ بماند.

پیامبراکرم (ص) در باره حقوق حیوانات مخصوصاً حیوانات که از گوشت آن‌ها استفاده می‌شود و زندگی انسان وابسته به آن است، می‌فرماید: «وَلَا تَعْقُرُوا^۲ مِنَ الْبِهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ» (حرعاملی، پیشین، ۱۵، ۵۹)؛ در کشتن حیوانات که گوشتش برای خوردن است، ضرورت و نیاز خود را در نظر بگیرید و بیش از نیاز و به صورت مسرفانه ذبح نکنید. پیامبراکرم (ص) از میان حیوانات، نسبت به بقر (گاو) توجه ویژه دارد و «او را سید و سرور چهارپایان می‌داند» (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ۲، ۴۹۴). دین مقدس اسلام به دلایل مختلف از جمله از باب رعایت مسائل زیست محیطی و محترم دانستن حقوق حیوانات، «کشتن تمام حیوانات و زخم وارد کردن

۱. قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ص أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ».

۲. «عقر: بریدن» قاموس قرآن، ج ۵، ص ۲۷.

به آن را در برخی مکان‌ها و زمان‌ها مثل ایام حج و در محدوده‌ای حرم، ممنوع می‌داند؛ به جزء چند حیوان محدود، جهت قربانی» (حرعاملی، پیشین، ۱۲، ۵۴۹)؛ اگر حیوانی متعلق به حرم باشد مثل کبوتر حرم و قبل از ایام احرام ذبح شرعی شده باشد، به خاطر اهمیت حرم امن الهی و حرمت حیوان حرم، «استفاده آن در تمام ایام مخصوصا ایام احرام، ممنوع است»^۱ (همان، ۴۲۲).

پیامبر رحمت و مهربانی (ص) با عبارت: «اتَّقِ قَتْلَ الدَّوَابِّ كُلِّهَا إِلَّا...» (همان، ۵۴۵)؛ توصیه می‌کند که دست از کشتن تمام چهارپایان بردارید مگر حیوانات که ضررش حتمی است. کتاب بحار الانوار به نقل از ابوحنیفه، «کشتن برخی از حیوانات مضر را نیز ممنوع می‌داند» (مجلسی، پیشین، ۶۱، ۲۸۲). در حدیث دیگر که توسط «عبدالله بن عمر» از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است؛ حضرت، مثله کردن و کشتن بی‌رحمان‌های حیوان را در موقع ذبح، مورد لعن و توبیخ خداوند می‌داند^۲ (همان). هم‌چنین پیامبر اکرم (ص) در جهت حمایت از پرندگان، «شکار کردن پرندگان را در تاریکی شب و در لانه‌های شان، نهی می‌کند»^۳ (نوری، پیشین، ۲۳، ۳۸۱).

در کتاب‌های روایی اهل سنت نیز احادیثی در جهت حمایت از حیوانات و زنده ماندن آن‌ها، به وفور وجود دارد و به بهانه‌های مختلف و با نشانه‌های معین، از کشتن حیوانات منع شده است؛ به طور مثال پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «خوردن گوشت الاغ و قاطر حرام است» (ابی داود، بی‌تا، ۲، ۳۷۹)؛ «خوردن گوشت سوسمار حرام است» (همان، ۳۸۱). به طور کلی «حیوانات درنده‌ای که دارای نیش هستند و پرندگانی که چنگال دارند، خوردن گوشتش حرام است» (همان، ۳۸۳)؛ هم‌چنین به احترام حرم امن الهی (مکه مکرمه) که تمام موجودات در آن جا در امان هستند، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کسی حق ندارد حیوانات و پرندگان آن‌جا را اذیت کند و فراری دهد» (نسائی، بی‌تا، ۹، ۳۲۲) و «کسی که مُحرم حرم امن الهی شده باشد، حق کشتن تمام حیوانات به جزء چند حیوان مشخص و محدود را ندارد» (همان، ۳، ۳۵۵).

۱ . امام موسی بن جعفر (ع): «لَا يَصْلُحُ أَكْلُ حَمَامٍ الْحَرَمِ عَلَى حَالٍ».

۲ . «عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَعَنَ اللَّهُ مَنْ مَثَلَ بِالْحَيَوَانَاتِ».

۳ . «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَأْتُوا الْفِرَاحَ فِي أَعْشَابِهَا وَلَا الطَّيْرَ فِي مَنَامِهِ حَتَّى يُصْبِحَ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ مَا مَنَامُهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ - قَالَ اللَّيْلُ مَنَامُهُ فَلَا تَطْرُقُهُ فِي مَنَامِهِ حَتَّى يُصْبِحَ وَلَا تَأْتُوا الْفِرَاحَ فِي عُسْتِهِ حَتَّى يَرِيْشَ وَيَطْيِرَ فَإِذَا طَارَ فَأَوْتِرْهُ لَهُ قَوْسَكَ وَانْصِبْ لَهُ فَحْكَ».

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۵۱

دین مبین اسلام به عنوان دین سلّم و سلامت، احترام ویژه به حیوانات دارد و به بهانه‌های مختلف، کشتن حیوانات را منع و از خوردن گوشتش جلوگیری می‌کند؛ تا از این رهگذر جلوی نابود شدن و منقرض شدن نسلش را بگیرد؛ بشر اگر به صورت خودسرانه، دست به کشتن حیوانات، مخصوصاً حیوانات حلال گوشت بزند، مدت زمانی نخواهد گذشت که نه تنها نسل حیوانات از بین می‌رود بلکه، نسل خودش را نیز به سوی نابودی و انقراض سوق خواهد داد.

* نتیجه‌گیری

از مجموعه آیات و روایاتی که در باب محیط‌زیست ذکر شد، می‌توان نتیجه گرفت که اسلام نسبت به محیط‌زیست اهمیت ویژه‌ای قایل است؛ کوشیده تا از طریق بیان آیات و روایات، تدابیر پیشگیران‌های فعال اسلام را جهت محافظت از اجزاء محیط‌زیست نشان دهد؛ مهمترین توصیه‌ها و اقدامات پیشگیران‌های اسلام که انسان را نه تنها از تخریب محیط‌زیست باز می‌دارد، بلکه ناخوشایندی از تخریب محیط‌زیست را در وجود او ایجاد می‌کند، عبارتند از:

۱. نظافت در اسلام و پاکیزه نگه‌داشتن محیط زندگی آنقدر توصیه شده که جزء مردم پاکیزه کسی به بهشت نمی‌رود و شهرهای اسلامی در زمان قدیم به دلیل رعایت بهداشت در آن و ساخت حمام، به کثرت حمام متمایز بودند؛ لذا یکی از ماموریت‌های حضرت ابراهیم و حضرت اسماعیل (ع) تنظیف و تمیز کردن خانه خدا بوده تا محل عبادت بندگان خداوند، تمیز و پاکیزه باشد.

۲. یکی از تدابیر پیشگیرانه و اقدام فعالانه‌ای اسلام، نسبت به بهره برداری درست از زمین و منابع زیر زمینی است، زمینی که پیامبر اکرم (ص) آن را به منزله مادر معرفی نموده و می‌فرماید استفاده از زمین و استخراج منابع آن باید به صورت علمی و دقیق باشد تا بهره برداری ما نه تنها موجب تخریب و آلوده شدن زمین شود بلکه آبادانی زمین را در پی داشته باشد.

۳. تدبیر پیشگیران‌های دیگر اسلام، جهت جلوگیری از تخریب مراتع و فضای سبز است؛ اسلام با تشویق به احیای اراضی موات بدنبال سرسبز شدن زمین‌های مخروبه است

و می‌فرماید هرکس اراضی موات را احیاء کند، مالک آن می‌شود فرق ندارد این شخص، مسلمان باشد یا کافر. در جای دیگر از غرس نهال به عنوان صدقه جاریه یاد کرده، تا زمانی که یکی از مخلوقات خدا از آن بهره برد خداوند به وی پاداش خواهد داد.

۴. خداوند با جمله «جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء، آیه ۳۰)، می‌خواهد بفرماید نه تنها خلقت اولیه‌ای موجودات زنده منوط به آب است بلکه، ادامه زندگی آن‌ها بستگی به آب دارد؛ از این طریق بدنبال تدابیر پیشگیرانه‌های از آلوده کردن آب است و با ایجاد نفرت و ناخوشایندی از آلوده کردن آب در وجود انسان، می‌خواهد حتی فکر آلوده کردن آب در ذهن انسان، خطور نکند. اهمیت هوای سالم در زندگی انسان کمتر از آب نیست؛ در روایتی، تمیز و پاکی یک محیط، منوط به هوای طیب و پاک آن محیط دانسته شده؛ چون خان‌های که هوای پاک دارد؛ افراد موجود در آن، از روحیه‌ای شاد و جسم سالم برخوردارند؛ در حدیثی حتی از آلوده کردن هوا و سر زمین مشرکین نهی شده است؛ با وجود این روایات، تکلیف انواع آلاینده‌های هوا در جهان معاصر همانند ازدیاد احتراق در صنعت، نشأت‌گازهای سمی در فضا و ساخت و انباشت و به کارگیری سلاح‌های غیر متعارف هسته‌ای، مشخص می‌شود و مشمول نهی شارع مقدس قرار می‌گیرد.

۵. حیوانات به عنوان یکی از مصادق زیست محیطی در اختیار بشر قرار دارد تا برای استمرار زندگی خود از آن استفاده کند اما در نحوه‌ای استفاده از آن، آزادی کامل ندارد؛ چون پیامبر اکرم (ص) در کشتن حیوانات حلال گوشت، می‌فرماید ضرورت و نیاز خود را در نظر بگیرید و بیش از نیاز و به صورت مسرفانه ذبح نکنید؛ به بهانه‌های مختلف مثل ایام حج و در محدوده‌ای حرم از کشتن حیوانات و زخم وارد کردن به آن، به جزء چند حیوان محدود جهت قربانی، نهی نموده است.

بدین ترتیب دین مبین اسلام به عنوان دین سلیم و سلامت، احترام ویژه به محیط زیست دارد و با بیان اهمیت و جایگاه محیط زیست در زندگی موجودات زنده از جمله انسان، به دنبال بیان تدابیر و اقدامات پیشگیرانه و فعالان‌های اسلام جهت محافظت از آن است تا از این رهگذر نه تنها از تخریب و نابود شدن محیط زیست جلوگیری کند بلکه جلوی نابود شدن و منقرض شدن نسل انسان را نیز بگیرد.

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۵۳

✦ فهرست منابع:

۱. قرآن کریم
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، قم، کتاب فروشی داوری، ۱۳۸۵ش، چ اول.
۳. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، بیروت، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۱۹ه، چ اول.
۴. ابی داود السجستانی الازدی، سلیمان ابن الاشعث، سنن ابی داود، بیروت، دارالجیل، بی تا.
۵. احمدی میانجی، علی، مکاتیب الرسول(ص)، قم، دارالحديث، ۱۴۱۹ه، چ اول.
۶. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا، چ اول.
۷. بلوچیان طرقي، مریم، حفاظت محیط زیست از دیدگاه اخلاقی، فقهی و حقوقی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴ش، چ اول.
۸. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحة، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۲ش، چ چهارم.
۹. تاریمرادی، احسان وفخلعی، محمدتقی، مبانی واحکام فقهی محیط زیست، مجله مطالعات اسلامی، بهار ۱۳۸۵، شماره ۷۱.
۱۰. جوادی عاملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۸ش، چ پنجم.
۱۱. حاجی دهآبادی، محمدعلی، جرم شناسی کاربردی، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی(ص)، ۱۳۹۸ش، چ سوم.
۱۲. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۰۹ه، چ اول.
۱۳. الحسنی الإدیسسی محمد عبّد الحّی بن عبد الکبیر ابن محمد، المعروف بعبد الحی الکتانی، التراتیب الإدارية والعمالات والصناعات والمتاجر والحالة العلمیة التي كانت علی عهد تأسيس المدينة الإسلامية في المدينة المنورة العلمیة، المحقق: عبد الله الخالدي، بیروت، دار الأرقم، بی تا، چ دوم.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، مترجم و محقق: غلامرضا خسروی، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۴ش، چ دوم.

۱۵۴* فصلنامه علمی نسیم کوثر / زمستان ۱۴۰۰ / شماره ۳

۱۵. زمخشری، محمود بن عمر، مقدمة الأدب، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، ۱۳۸۶ش، چ اول.
۱۶. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ه.
۱۷. طوسی، محمدبن الحسن، الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، تهران، ۱۳۹۰ش، چ اول.
۱۸. عاملی، زین الدین بن علی (شهیدثانی)، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية (المحشى - کلاتر)، قم، کتابفروشی داوری، ۱۴۱۰ه، چ اول.
۱۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، نشر هجرت، ۱۴۱۰ه، چ دوم.
۲۰. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش، چ ششم.
۲۱. القزوینی، محمد بن یزید ابو عبدالله (ابن ماجه)، سنن ابن ماجه ت الأرئووط، محقق: شعيب الأرئووط - عادل مرشد - محمد کامل قره بللی - عبد اللطيف حرز الله، دار الرسالة العالمية، ۱۴۳۰ه، چ اول.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب ابو جعفر، الکافی، قم، دار الحدیث للطباعة و النشر، ۱۴۲۹ه، چ اول.
۲۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، بیروت، ۱۴۰۳ه، چ دوم.
۲۴. محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۸ه، چ اول.
۲۵. مشهدی، علی، ترمینولوژی حقوق محیطزیست، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۱ش، چ دوم.
۲۶. موسوی همدانی، سید محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعهی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ش، چ پنجم.
۲۷. ناصری داودی، عبدالمجید، محیطزیست و بهداشت در سیره و سنت معصومان، قم، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۱ش، چ اول.
۲۸. نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث

پیشگیری فعال از تخریب محیط زیست در آیات و روایات * ۱۵۵

العربی، بی تا، چ هفتم.

۲۹. النسائي، أبو عبدالرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، سنن النسائي، بی تا.
۳۰. النيسابوري، أبو بكر محمد بن إسحاق بن خزيمه بن المغيرة بن صالح بن بكر السلمي، صحيح ابن خزيمة، تحقيق: الدكتور محمد مصطفى الأعظمي، المكتب الإسلامي، ۱۴۲۴هـ، چ سوم.

